

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ

THE HISTORY OF THE PRINCIPLE OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE

Жменяк Ю.Ю., аспірант денної форми навчання
кафедри конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ

Халюк С.О., д.ю.н., доцент,
професор кафедри конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ

У статті представлено огляд історії виникнення принципу презумпції невинуватості – основоположного принципу кримінального судочинства та фундаментального права людини. Показано, що коріння презумпції невинуватості можна знайти ще в античності, зокрема у праві Стародавнього Вавилону, та особливо в джерелах римського права. У середньовічній Європі, під впливом канонічного права, також мали місце застосування елементи цього принципу.

У подальшому, на жаль, розвиток презумпції невинуватості було зупинено у праві середньовічній Європі у зв'язку із запровадженням інквізиційного процесу, що поширювався завдяки діяльності церковних судів, та передбачав презумпцію вини, а не невинуватості. Обвинувачений мав довести свою невинуватість, що часто було складним завданням.

У той же час у середньовічній Англії, де інквізиційний тип судочинства не прижився, було зробило значний внесок у розвиток презумпції невинуватості, особливо через систему загального права (common law). Вже тоді в англійському судочинстві діяло правило, згідно з яким відповідальність за доведення вини лежить на обвинувачеві, а не на підсудному.

У період Просвітництва відбулися значні зміни у правових системах Європи. Французький філософ Шарль Луї де Монтеск'є та італійський юрист Чезаре Беккарія висловлювали ідеї про необхідність гарантій прав обвинуваченого. Беккарія у своїй праці «Про злочини і покарання» (1764) наголошував на важливості захисту прав обвинувачених і презумпції невинуватості.

Французька революція 1789 року закріпила цей принцип у Декларації прав людини і громадянина, у якій було закріплено основи презумпції невинуватості особи. Це стало важливим кроком для подальшого розвитку кримінального права не тільки Франції, а й вплинуло на формування міжнародних стандартів у сфері прав людини у формуванні та принципів сучасного правосуддя.

Ключові слова: презумпція невинуватості, основний принцип кримінального судочинства, права людини, докази, доказування, доведення вини, правосуддя, судочинство, Французька декларація прав людини і громадянина.

The article provides an overview of the history of the emergence of the principle of the presumption of innocence - the fundamental principle of criminal justice and a fundamental human right. It is shown that the roots of the presumption of innocence can be found in antiquity, in particular in the law of Ancient Babylon, and especially in Roman law. In medieval Europe, under the influence of canon law, an element of the principle of the presumption of innocence was applied.

Later, unfortunately, the development of the presumption of innocence was stopped in the law of medieval Europe in connection with the introduction of the inquisitional process, which was spread thanks to the activity of church courts, and provided for the presumption of guilt, not innocence. The accused had to prove his innocence, which was often a difficult task.

At the same time, in medieval England, where the inquisitorial type of justice did not take root, a significant contribution was made to the development of the presumption of innocence, especially through the common law system. In English justice, the rule was that the burden of proving guilt lay with the accuser, not the defendant.

The Enlightenment brought about significant changes in the legal systems of Europe. The French philosopher Charles Louis de Montesquieu and the Italian lawyer Cesare Beccaria expressed ideas about the need to guarantee the rights of the accused. Beccaria, in his work «On Crimes and Punishments» (1764), emphasized the importance of the rights of the accused's defense and the presumption of innocence.

The French Revolution of 1789 enshrined this principle in the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, where Article 9 stated: «Everyone is presumed innocent until proven guilty». This was an important step for the further development of criminal law not only in France, but also influenced the formation of international standards in the field of human rights and the principles of modern justice.

Key words: presumption of innocence, basic principle of criminal justice, human rights, evidence, substantiation, proving guilt, justice, proceedings, French Declaration of the Rights of Man and of the Citizen.

Презумпція невинуватості є основоположним принципом кримінального судочинства цивілізованих країн, а також базовим правом людини, яке є не лише частиною права на справедливий судовий розгляд, але й елементом права на захист особистості.

Основний зміст принципу презумпції невинуватості становить сентенція, згідно з якою «кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку» [1]. Також зміст цього принципу становлять правила кримінального процесу, відповідно до яких вина обвинуваченого повинна бути доведена державою, всі сумніви щодо доведеності вини обвинуваченого тлумачаться на його користь (in dubio pro reo), а правоохоронні органи мають ставитися до обвинуваченого як до невинної особи.

Щоб повністю розкрити зміст принципу презумпції невинуватості, його значення для захисту прав людини в сучасному кримінальному правосудді, важливо дізнатися про його походження та історію формування.

Історичний аналіз свідчить про те, що принцип «Actor incumbit probatio», згідно з яким тягар доведення вини обвинуваченого покладається на обвинувача, має глибоке коріння в античності, зокрема в одному з найдавніших правових кодексів – Законах Хаммурапі (вавилонський кодекс, датований 18 століттям до н. е., відомий своїми суворими покараннями за принципом «око за око, зуб за зуб») [2, с. 250].

Закони Хаммурапі містили ряд положень, які регламентували порядок доведення вини особи при обвинуваченні її у вчиненні злочину. Зокрема, стаття 1 Законів вавилонського царя встановлювала, що «людину, яка не зуміла довести вину іншої у вбивстві, необхідно стратити» [3, с. 6].

Також передбачалося, що свідчення одного свідка є недостатнім для підтвердження злочину і для підтвердження вини вимагалось свідчення декількох свідків. Якщо ж обвинувач не приводив свідків для підтвердження своїх звинувачень, він порушував закон і мав бути страчений [3, с. 6].

Обов'язок доведення вини обвинуваченого є найдавнішою складовою презумпції невинуватості. Це пояснюється тим, що первісне кримінальне судочинство у всіх відомих культурах мало змагальний характер і ґрунтувалося на приватному обвинуваченні, оскільки злочин сприймався як порушення особистих прав конкретної особи.

Таким чином, ознаки зародження принципу презумпції невинуватості мали місце у Стародавньому Вавилоні ще у 18 столітті.

Водночас традиційно прийнято вважати, що прототипом презумпції невинуватості (*presumptio innocentiae*) виступає встановлений давньоримськими юристами правило «*presumptio boni viri*», що означає «учасник судового позову вважається діючим сумлінно і добросовісно, поки інше не доведено». Тобто, кожен учасник цивільно-правових відносин вважався таким, що діє добропорядно, а якщо хтось стверджував протилежне, то він був зобов'язаний довести це твердження. Хто стверджує – той доказує [4, с. 24].

Так само, як і в інших культурах, у Стародавньому Римі кримінальний процес ґрунтувався на приватному обвинуваченні. Тягар доказування ніс обвинувач відповідно до правила «*Ei incumbit probatio qui dicit, non qui negat*» (докази має надавати той, хто стверджує, а не той, хто заперечує). Ідея «обвинувач повинен довести» була ключовим елементом презумпції невинуватості ще з римських часів [5, с. 155].

Відтак римський кримінальний процес базувався на принципах, які були основою для розвитку сучасної засади кримінального судочинства презумпції невинуватості.

Вже Закон Дванадцяти таблиць (збірка римського звичаєвого права середини V ст. до н. е.) забороняв позбавляти людину життя без вироку суду, причому будь-яке судові рішення чи покарання могли бути оскаржені. У цих нормах можна вбачати один із аспектів презумпції невинуватості – її чинність обмежується лише остаточним обвинувальним вироком [6].

Конституція імператорів Граціана, Валентиніана та Феодосія (382 р. до н.е.) передбачала, що прокурори могли висувати обвинувачення лише за наявності надійних свідків, письмових доказів або незаперечних фактів. Якщо докази були неповними або недостатньо переконливими, обвинуваченому надавали перевагу сумніву (*in dubio pro reo*) [2, с. 250].

Навіть відповідно до Конституції імператора Антоніна (212 р. до н.е.) було передбачено, що той, хто висуває обвинувачення, має надати докази. Нездатність обвинувача довести свої звинувачення призводила до виправдання обвинуваченого (*actore non probante, reus absolvitur*), незалежно від того, мовчав він чи заперечував висунуті проти нього звинувачення, оскільки тягар доказування лежав на тому, хто стверджував, а не на тому, хто заперечував [2, с. 250-251].

Розвиваючи це правило, в III столітті н.е. був сформульований принцип «*ei cumbit probatio, qui dicit, non qui negat; cum per rerum naturam factum, negantis probatio nulla sit*» (доводити зобов'язаний той, хто стверджує, а не той, хто заперечує, бо за своєю природою речей не може бути доказів негативного). Застосовувалося це правило і в кримінальному процесі – весь тягар доведення вини лежить на тій стороні, яка звинувачує (сторони обвинувачення), а обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинність [4, с. 24].

У 4-й книзі Кодексу Юстиніана було проголошено: «Нехай усі обвинувачі розуміють, що вони не повинні висувати жодних звинувачень без доказів, підтверджених свідками або незаперечними документами» [5, с. 155–156].

Крім того, у «Дигестах Юстиніана» було закріплено: «Краще не покарати винного, ніж засудити невинного». Римське право заклало основи принципу, що «людина не може бути засуджена без явних доказів» [5, с. 156].

Вищезазначене свідчить, що римське право вимагало доведення вини обвинуваченого, покладало тягар доказування на обвинувача та передбачало певну форму принципу *in dubio pro reo* (у разі сумнівів – на користь підсудного). Воно виходило з принципу, що краще дати винному уникнути покарання, ніж засудити невинного. З цього можна зробити висновок, що презумпція невинуватості справді бере свій початок у Стародавньому Римі, та впродовж його існування поступово розвивала свій зміст в римському праві.

Отже, римське право дозволяло засудження злочинця лише на підставі ретельного проведеного розслідування та лише за наявності переконливих доказів, чим було закладено основи принципу презумпції невинуватості, який на сьогодні є визначальною та невід'ємною гарантією людини в сфері кримінального судочинства.

Надалі принципи доказування, закладені у римському праві, були запозичені канонічним кримінальним процесом. Доказування в канонічному процесі базувалося на принципі вільної оцінки доказів, і тому зізнання обвинуваченого не вважалося повним доказом вини. Більше того, достовірним визнанням провини вважалося лише добровільне зізнання.

Канонічне право визнавало принцип презумпції невинуватості і його представники внесли свій вклад в розвиток цього принципу.

Так, ми завдячуємо французькому каноністові Йоганнесу Монаху формулювання принципу «особа невинна, доки її вини не буде доведено». У декреті Папи Боніфація VIII кінця 13 століття наявна згадка про те, що Монах відстоював право обвинуваченого на належний судовий процес, оскільки кожен вважається невинним, доки його вини не буде доведено (*quilibet praesumitur innocens, nisi probetur nocens*) [7, с. 114].

Також для прикладу, у Парижі було встановлено, що в ордері на арешт обвинувачений не повинен називатися злочинцем. Крім того, арешт мав відбуватися у відповідний час і в відповідному місці, щоб мінімізувати порушення прав підозрюваного в очах громадськості. Навіть після арешту обвинувачений зберігав усі свої майнові права [7, с. 115–118].

Принцип презумпції невинуватості був сформульований у папському указі, опублікованому у збірці 88 правил папи Боніфація VIII (так звані *Regulae iuris*) у 1298 році, яка пізніше, у 1580 році, стала частиною кодифікації церковного права *Codex iuris canonici*. Відповідно до цього правила: «Без вини ніхто не повинен бути покараний».

Спочатку канонічний кримінальний процес базувався на римському, побудованому на приватному обвинуваченні. Однак таке провадження стало недостатнім, оскільки Церква, яка прагнула викоринити гріх (і злочин), не могла покладатися на те, що для кожної справи знайдеться приватний обвинувач. Більше того, якщо позивач не міг довести обвинувачення, йому загрожувало покарання. З цих причин поступово сформувалася нова форма кримінального процесу – інквізиційне провадження.

Обвинувачений перетворився на простий об'єкт кримінального процесу, мав зобов'язання говорити правду, і його свідчення могли бути отримані примусовими методами, найогиднішим з яких була тортура. Зізнання, отримане під тортурами, замінювало інші докази, зокрема свідчення, і вважалося головним доказом обвинувачення.

Із прийняттям «Карального статуту» Карла V у 1532 році в німецьких землях обвинувальний процес повністю поступився місцем інквізиційним елементам. Хоча цей кодекс встановлював численні обмеження щодо застосування тортур, він усе ж вважав зізнання найнадійнішим доказом. На практиці ж ці обмеження не дотримувалися, оскільки тортури залишалися найзручнішим способом отримання необхідного зізнання. Усі німецькі землі повністю скасували право на застосування тортур лише

на початку XIX століття, значною мірою під впливом ідей Чезаре Беккарія. Проте зізнання продовжувало зберігати привілейований статус серед інших доказів [8, с. 60–61].

У середньовічному інквізиційному процесі вина не встановлювалася наприкінці судового розгляду за результатом оцінки всієї сукупності доказів, а кожен окремих доказ уже частково робив обвинуваченого винним. Система доведення базувалася на принципі поступового накопичення.

Фактично у інквізиційному процесі діяла презумпція вини, оскільки обвинувачений вважався винним, доки не було доведено протилежне. Органи кримінального переслідування вважали обвинуваченого винним, доки не було доведено зворотного. Обов'язок доводити свою невинуватість покладалася саме на обвинуваченого, і навіть невідповідна підозра могла стати підставою для винесення обвинувального вироку.

Інквізиційний кримінальний процес в часи середньовіччя застосовувався у Франції, Португалії, Іспанії, німецьких землях тощо.

Відтак у середньовічному інквізиційному процесі діяла презумпція вини, оскільки провина не обов'язково мала бути повністю й безсумнівно доведена – достатньо було лише підозри, щоб підсудний зазнав покарання.

Подібно до континентальної Європи часів середньовіччя, у ранньосередньовічній Англії кримінальні процеси також проводилися з використанням ордалій – випробувань, що давали обвинуваченому можливість очиститися від звинувачень, покладаючись на божественне втручання. Це означало, що у той час в Англії також діяла презумпція вини: після висунення обвинувачення саме на обвинуваченого покладалася обов'язок доведення власної невинуватості.

Водночас такі практики було скасовано в Англії ще у XIII столітті, а англійське кримінальне судочинство залишалося заснованим на принципі приватного обвинувачення. При цьому публічні усні слухання справ проводили присяжні суди. Збереження інституту приватного обвинувачення стало визначальною рисою англійського кримінального процесу. В Англії, яка була поза межами континентальної Європи, інквізиційний тип судочинства не прижився навіть у той період, коли на континенті він панував безроздільно. В англійському кримінальному процесі не завжди була підготовча стадія, а сторони мали рівні права перед судом. Захист обвинуваченого не зазнавав жодних обмежень. Обвинувачений не міг бути примушений до зізнання, його не могли допитувати проти його волі. Відповідно до принципу, що ніхто не зобов'язаний надавати докази проти самого себе, застосування тортур було повністю заборонено. Суддя зобов'язаний був повідомити обвинуваченого про його право не давати свідчення, але також попереджав, що все сказане ним може бути використане проти нього [8, с. 85–86].

Цей аналіз демонструє, наскільки англійський кримінальний процес був подібний до сучасного судочинства в нашій правовій системі. Основні принципи, які лежали в його основі ще тоді, коли на континенті панувало інквізиційне судочинство, згодом були запозичені і діють донині.

Одним із перших документів, що містить елементи презумпції невинуватості, є Велика хартія вольностей (Magna Charta Libertatum) 1215 року, яка гарантувала права англійської знаті. Стаття 39 цього документа проголошувала: «Жодна вільна людина не буде заарештована, ув'язнена, позбавлена майна, репутації чи вигнана, а також не буде переслідувана чи покарана інакше, ніж на підставі законного рішення рівних йому осіб або відповідно до законів країни» [9].

Хоча цей текст є казуїстичним, що відповідає добі його створення, він демонструє прагнення обмежити можливість неправомірного завдання шкоди особі без судового

рішення. У цьому положенні багато дослідників вбачають початок захисту прав особистості від свавілля абсолютної монархії.

Той факт, що презумпція невинуватості закріпилася в англійському праві, пов'язаний із функціонуванням інституту суду присяжних. Первинна мета цього принципу в англо-американській правовій системі полягала в тому, щоб застерегти присяжних, які не мали юридичної підготовки, від піддавання впливу простих підозр та непевіренних припущень.

Просвітницьким мислителем, якого часто згадують у контексті презумпції невинуватості, був Вільям Блекстоун (1723–1780). Основу цього принципу можна знайти у філософській концепції, відомій як формула Блекстоуна: «Краще відпустити десять винних, ніж засудити одного невинного» [11].

Блекстон використав цю формулу у своєму творі «Коментарі до законів Англії», аналізуючи питання доказів вини, підкреслюючи необхідність обережного підходу до них. Він навів приклади, коли люди були засуджені за вбивство, але згодом з'ясувалося, що «жертва» була жива і просто зникла безвісти [11].

Таким чином, формула Блекстона виражає основну ідею, на якій ґрунтується презумпція невинуватості, та пояснює її необхідність. Вона була багаторазово перерослена і стала загальноновизнаною максимою в англо-американській правовій системі.

В Англії презумпція невинуватості протягом значної частини історії розглядалася як правило доведення, а також як гарантія того, що обвинувачений не може розглядатися як винний до ухвалення вироку. У XVIII–XIX століттях предметом дискусій стали порушення цього принципу через публікації в пресі, що передчасно вказували на вину обвинувачених ще до судового розгляду, а також через негідне поводження з особами, які утримувалися під вартою [7, с. 141].

Наприкінці XIX століття в англо-американській правовій традиції утвердилася думка, що презумпція невинуватості означає лише правило доведення: вина обвинуваченого має бути доведена поза розумним сумнівом (beyond reasonable doubt). Внаслідок цього презумпція невинуватості застосовувалася лише на стадії судового розгляду, не поширюючись на осіб, які перебувають під вартою в очікуванні суду.

На відміну від цього, право континентальної Європи базується на традиції презумпції невинуватості, започаткованою Великою французькою революцією, яка була спрямована на забезпечення належного поводження з обвинуваченими ще на досудовій стадії кримінального процесу.

Перші формулювання принципу презумпції невинуватості з'явилися у XVIII столітті в знак протесту проти насильства, жорстокості законів і нелюдського їхнього виконання в інквізиційному процесі. Уперше презумпцію сформулював Чезаре Беккарія (1738–1794) у книзі «Про злочини і покарання», яка вперше була опублікована у 1764 році. У ній зазначалося: «Ніхто не може вважатися винним до судового вироку, і суспільство не може позбавити його публічного захисту, доки не буде вирішено, чи порушив він договір, на підставі якого цей захист йому надавався» [4, с. 28].

Хоча Беккарія не використовував термін «презумпція невинуватості», він розглядав різні аспекти, які, за сучасними поглядами, з неї випливають. Насамперед, це питання необхідності доведення вини. Він вважав, що у випадку недоведеності вини, особа є невинною.

Також він розглядав питання ставлення до обвинуваченого. Як гуманіст, Беккарія різко критикував катування, вказуючи не лише на його жорстокість, а й на нелогічність. Він вважав, що застосування тортур порушує принцип, за яким ніхто не повинен бути змушений сприяти власному звинуваченню.

Вплив його ідей можна побачити у формулюванні презумпції невинуватості у Декларації прав людини і громадянина 1789 року.

Презумпція невинуватості була закріплена у 1789 році в пункті 9 Декларації прав людини і громадянина наступним чином: «Кожна людина є невинуватою, доки її не визнано винною, тому у разі необхідності затримання, будь-яка надмірна суворість при його здійсненні повинна каратися жорстокими репресіями зі сторони закону».

У редакції статті 9 Декларації презумпція невинуватості не була ні сформульована, ні проголошена як загальна засада кримінального судочинства, окремо від інших принципів, піднятих Декларацією до ступеня закону, які визначали права людини і громадянина, звільненого від пут самодержавного ладу і феодалної системи, а лише означена як мотив вимоги особливої обачності при застосуванні арештів. Вона мала значення аргументу проти надмірних заходів примусу щодо особи до розгляду її справи судом, тим не менше, в подальшому з включенням Декларації в Конституцію Франції (1791 р.) в якості її преамбули, вона отримала конституційно-правове визнання, що позитивно вплинуло на розвиток правової думки та права Франції і цілого світу уже як принцип, причому основний, головний, визначальний принцип кримінального судочинства [4, с. 23].

Презумпція невинуватості стала одним із революційних вимог у боротьбі проти абсолютизму. Про її формування у сучасному розумінні йдеться в контексті Великої французької революції, що спиралася на ідеї Просвітництва XVIII століття. Закріплення принципу презумпції невинуватості стало одним із проявів визнання свободи особистості та прав людини. Вона базується на ідеях Просвітництва, таких як повага до життя і свободи людини, які є необхідними умовами її застосування.

Однак слід зазначити, що саме закріплення презумпції невинуватості у 1789 році не призвело до негайного перегляду французького кримінального судочинства і не забезпечило застосування цього принципу у всіх його аспектах, зокрема щодо права обвинуваченого не свідчити проти себе.

У будь-якому випадку французька революція означувала кінець застосування інквізиційного інституту *absolutio ab instantia* та правила *plus amplement informé*. Прийняття ж Декларації прав людини і громадянина слід розглядати насамперед як результат прагнення звільнитися від деспотичного підданства.

Подібна ситуація панувала в XVIII столітті майже по всій Європі. Тому незабаром ідеї французької революції стали поштовхом для проведення системних реформ у інших європейських державах, зокрема і у сфері кримінального права та процесу.

Дослідження історичних витоків принципу презумпції невинуватості є важливим для глибшого розуміння його еволюції, сутності та значення у сучасному правозастосуванні України. Аналіз розвитку цього принципу в різні історичні епохи дозволяє простежити його трансформацію від давніх правових систем.

Історичний екскурс показує, що презумпція невинуватості формувалася поступово під впливом соціальних, політичних та правових змін. Це дозволяє виявити ключові фактори, які сприяли її становленню як фундаментальної гарантії прав людини.

Подальше дослідження історії виникнення цього принципу є важливим як для його теоретичного осмислення, так і для практичного застосування в умовах сучасного правосуддя. Це сприятиме його вдосконаленню та зміцненню правових стандартів на національному та міжнародному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. The principle of the presumption of innocence. *European Journal of Economics, Law and Social Sciences*, Vol. 4 № 2 June, 2020. P. 249–259.
3. The Code of Hammurabi. Translated by L. W. King. URL: <https://www.general-intelligence.com/library/hr.pdf>.
4. Любавіна В.П. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини як засада кримінального провадження: дис...канд. юрид.наук: 12.00.09. Ірпінь, 2018. 276 с.
5. The history of the presumption of the innocence. Publisher.agency: Proceedings of the 6th International Scientific Conference «Progress in Science». June 6-7, 2024. P. 155–159.
6. Закони Дванадцяти таблиць. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8_%D0%94%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%86%D1%8F%D1%82%D0%B8_%D1%82%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8C.
7. QUINTARD-MORENAS, F. The Presumption of Innocence in the French and Anglo-American Legal Traditions. *The American Journal of Comparative Law*, 2010, Vol. 58, № 1. 149 p.
8. STORCH, F. *Řízení trestní rakouské. Díl I.* Praha: J. Otto, 1887, s. 396.
9. The Magna Carta Project. URL: https://magnacarta.cmp.uea.ac.uk/read/magna_carta_1215/Clause_39
10. BLACKSTONE, W. Commentaries on the Laws of England in Four Books. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/sharswood-commentaries-on-the-laws-of-england-in-four-books-vol-1>.